

Boekbesprekingen

Is vervreemding meetbaar?

I. WALLIMANN, «Estrangement», Greenwood Press, 1981.

Om uiteenlopende redenen verdient het boek van Isidor Wallimann «Estrangement» te worden besproken. Het geeft een duidelijke uiteenzetting over de grondidee dat volgens Marx de vervreemding uiteindelijk gelijk staat met onvrijwillige arbeidsdeling. Alleen daarom loont het reeds de moeite dit boek te lezen.

Andere essentiële vragen komen eveneens aan de orde. Ik wil hier enkel ingaan op de volgende door hem gestelde vraag: is de vervreemding meetbaar?

Wallimann stelt dat er in de vervreemdingstheorie van Marx geen graden van vervreemding voorkomen. Marx zou volgens Wallimann vervreemding als een absolute, niet graduele categorie zien (zie p. XXI).

Dit schraagt een politieke visie als zou de opheffing van vervreemding (als absolute eigenschap waarin geen gradaties voorkomen) moeten bereikt worden door een totale revolutie (zie p. 172). Elke andere weg tot opheffing van vervreemding leidt dan tot reformisme (zie p. 154).

Vanuit een andere interpretatie van vervreemding, waarin gradaties wel erkend worden, komt men tot andere politieke actievoering.

Deze bespreking tracht aan te tonen dat politieke acties met als doel graduele veranderingen door te voeren, niet noodzakelijk leiden tot reformisme, maar integendeel verenigbaar zijn met de idee van revolutionaire momenten in de klassenstrijd.

Vervreemding als onvrijwillige arbeidsdeling

Om tot de grondstelling te komen (vervreemding komt overeen met onvrijwillige arbeidsdeling) gaat Wallimann in op Marx's begrip van de menselijke natuur (hoofdstuk 2). Voor Marx bestaat het menselijke uit constante eigenschappen (biologisch) en variabele eigenschappen (historisch). Wanneer de mens zijn biologisch en historisch bepaalde mogelijkheden niet kan realiseren, vervreemdt hij van zijn eigen ik. De basis van die onmogelijkheid om zich te ontplooien is, volgens Marx, de onvrijwillige arbeidsdeling.

Wallimann brengt doorheen citaten Marx's visie op de kommunistische maatschappij naar voor. Daarin kan men zien dat voor Marx inderdaad vervreemding gelijk staat met onvrijwillige arbeidsdeling. Wallimann legt de nadruk op het essentiële verschil tussen vrijwillige en onvrijwillige arbeidsdeling. Het laatste, zeker typisch voor het kapitalisme, ziet Marx als overwinbaar wanneer mensen controle hebben over hun produktie (hun arbeidsprodukt en hun arbeidsactiviteit). Produktie heeft hier een zeer brede betekenis en sluit zowel kunst en wetenschap in als materiële produktie.

Vrijwillige arbeidsdeling zal, ook volgens Marx, steeds moeten blijven bestaan, want hij ziet kommunisme zeker niet als een maatschappijvorm

waarin mensen producenten zouden zijn zonder enige onderlinge samenhang.

Het verschil tussen «vervreemding als zodanig» en de «gevolgen van vervreemding»

Wanneer Wallimann het begrip «vervreemding als zodanig» introduceert (hoofdstuk 9), en het verschil «vervreemding als zodanig» en de «gevolgen van vervreemding» naar voor brengt, is zijn redenering onjuist. Bij de eerste redenering: onvrijwillige arbeidsdeling staat gelijk met vervreemding, voegt Wallimann iets aan het begrip vervreemding toe: onvrijwillige arbeidsdeling wordt als «vervreemding als zodanig» bepaald. Het eerste bestaat of bestaat niet (bij gelijk welke graad van onvrijwillige arbeidsdeling komt de vervreemding voor en die vervreemding verdwijnt maar bij totale afwezigheid van onvrijwillige arbeidsdeling). Daaruit volgt, meent Wallimann, dat «vervreemding als zodanig» geen kwantitatief maar een kwalitatief, dus niet meetbaar, begrip is.

Hier maakt Wallimann een fout waardoor zijn verdere redenering i.v.m. het onderscheid en de meetbaarheid van «vervreemding als zodanig» en de «gevolgen van vervreemding» mank loopt. Hij zegt op p. 150:

«Of het nu over de onvrijwillige arbeidsdeling onder het feodalisme dan wel onder het kapitalisme gaat, vervreemding blijft vervreemding. Vervreemding, die voor Marx het nevenprodukt van elke onvrijwillige arbeidsdeling is, is daarom een kwalitatief en geen kwantitatief fenomeen.» (onderlijning van mij).

De redenering *waarom* «vervreemding als zodanig» een kwalitatief en geen kwantitatief begrip zou zijn, heeft geen overtuigingskracht en maakt hij nergens duidelijk. Ik zie inderdaad niet in dat vervreemding slechts kwalitatief moet zijn *omdat* het een bijproduct is van gelijk welke onvrijwillige arbeidsdeling. Men kan toch moeilijk loochenen dat van zodra onvrijwilligheid aanwezig is er ook gradaties van onvrijwilligheid kunnen voorkomen in de arbeidsdeling.

De graad van onvrijwilligheid in de arbeidsdeling bij bijv. een bandwerker in loonarbeid zal wel anders liggen dan bij een lid van de Raad van Beheer van hetzelfde bedrijf.

Wallimann weet natuurlijk wel dat deze argumentatie tegen zijn stelling zal gebruikt worden. Hij verzet zich daartegen met de volgende opmerking:

«Indien vervreemding een grootte zou hebben, zou er logisch moeten geconkludeerd worden dat de menselijke vervreemding groter of kleiner is omdat zijn onderwerping aan een vreemde wil groter of kleiner is. Zoals we onmiddellijk kunnen zien, is dit een absurde konklusie in zoverre een vreemde wil een vreemde wil blijft, daar <vreemde wil> of <onvrijwillige arbeidsdeling> kwalitatieve en geen kwantitatieve fenomenen zijn.» (pp. 152-153).

Nogmaals is het *waarom* van deze vaststelling mij niet duidelijk. Wat is een «alien will»? Het is een vreemde wil die mij, onafhankelijk van mijzelf, dwingt besluiten uit te voeren. En van dwang spreken betekent toch over graden van dwang spreken:

De vreemde wil waaraan een daktylo zich zal moeten onderwerpen, zal wel van een andere gradatie zijn dan de vreemde wil waaraan een aandeelhouder zich zal moeten onderwerpen.

Om aan te tonen dat Marx eveneens een onderscheid maakt tussen «vervreemding als zodanig» en de «gevolgen van vervreemding» volgt Wallimann dezelfde eigenaardige overgang. Hij haalt nochtans teksten aan waarin Marx zich over vervreemding uitdrukt in kwantitatieve termen (zie p. 152). Wallimann konkludeert, uitgaande van zijn eigen a priori (namelijk dat «vervreemding als zodanig» kwalitatief is), dat Marx een onderscheid zou maken tussen «vervreemding als zodanig» en de «gevolgen van vervreemding», vermits Marx zich in kwantitatieve termen uitdrukt.

Volgens mij kan Wallimann slechts afleiden dat Marx een onderscheid zou maken tussen «vervreemding als zodanig» en hun «gevolgen» door a priori als bewezen te beschouwen dat «vervreemding als zodanig» niet meetbaar is, en de «gevolgen» het wel zijn. We hebben echter gezien dat Wallimann zelf in het al geciteerde fragment die onmeetbaarheid tracht te bewijzen door het onderscheid tussen «vervreemding als zodanig» en haar «gevolgen» als een evidentie te beschouwen. Zijn argumentatie steunt dus op een cirkelredenering.

Nu ga ik op een andere manier in op de relatie «vervreemding als zodanig» en de «gevolgen van vervreemding».

Laat ons aanvaarden wat Wallimann voorstelt: «gevolgen van vervreemding» is een kwantitatief begrip en bijgevolg meetbaar:

«Terwijl de gevolgen van vervreemding als meer of minder hevig kunnen worden beschouwd (d.w.z. ze kunnen in termen van grootte worden gezien), is dit toch verschillend van een kijk op vervreemding als zodanig in termen van een grootte.» (p. 151).

Indien iets het gevolg is van iets anders (bijv. b is gevolg van a; a is oorzaak van b) kunnen de gevolgen niet variëren terwijl de oorzaak konstant blijft. Ingeval we die regel hier toepassen is het onmogelijk dat, terzelfdertijd «vervreemding als zodanig» oorzaak is van de «gevolgen van vervreemding», en dat de «gevolgen van vervreemding» kunnen variëren terwijl de «vervreemding als zodanig» konstant blijft. Dit kan enkel wanneer men een derde faktor introduceert en stelt dat bijv. a en c oorzaak zijn van b. Dan kan b variëren in functie van c, terwijl a konstant zou blijven. De «gevolgen» zouden dus kunnen variëren door andere oorzaken (c), terwijl «vervreemding als zodanig» konstant blijft. Wallimann voert nochtans nergens in zijn boek een derde faktor in. Wat trouwens die andere faktor zou kunnen zijn is mij helemaal niet duidelijk.

Die opmerking is voor mij nog een bijkomende reden om de invariabiliteit van de «vervreemding als zodanig» te betwijfelen.

Verschillende bepalingen van «vervreemding als zodanig»

Indien men grondig het boek van Wallimann naleest merkt men dat hij twee verschillende bepalingen van «vervreemding als zodanig» gebruikt. Op p. 159 stelt hij «vervreemding als zodanig» gelijk aan iedere onvrijwillige arbeidsdeling (Vervreemding in het algemeen, dit is het bestaan van eender welke onvrijwillige arbeidsdeling). Op p. 162 (nota 16) zegt hij ech-

ter het volgende:

«Op dezelfde wijze worden de gevolgen van vervreemding onderscheiden van vervreemding als dusdanig (dit is van de onbekwaamheid om iemands arbeidskracht en het arbeidsprodukt aan de eigen wil te onderwerpen).»

Daar waar er, zoals is aangetoond, ook in de eerste bepaling graden van vervreemding als zodanig aanwezig zijn, komt het voor de tweede bepaling nog duidelijker naar voor omdat men zich ter verifikatie rechtstreeks kan wenden tot het concreet productieproces.

Men kan niet ontkennen dat in de bepaling van vervreemding als onmogelijkheid om eigen arbeidskracht en arbeidsprodukt te onderwerpen aan de eigen wil, eigenlijk een kwantitatief aspect zijn intrede doet: de mogelijkheden om volgens eigen wil te beschikken over eigen arbeidskracht en arbeidsprodukt zijn toch verschillend naargelang de plaats die men inneemt in het productieproces. Niet kunnen werken volgens de eigen wil betekent dat men onderworpen wordt aan controle van anderen; daarbij kan men toch moeilijk loochenen dat er graden van controle over het produkt en de activiteit van iemands arbeid bestaan. Trouwens ook Wallimann ziet op sommige plaatsen vervreemding in termen van controle:

«Daarom is het betekenisvol om te spreken over vervreemding als die toestand, die een sociale wereld kreëert die aan de volledige controle van haar participanten ontsnapt.» (p. 160).

Binnen het kapitalisme is het zo dat de zuivere kapitalist controle heeft over de fysische produktiemiddelen, over de arbeidskracht van anderen, over de grondstoffen die hij gebruikt, alsook over de investeringen-allokatie.¹ De arbeider heeft geen enkele inbreng in deze verschillende controleprocessen. (Een middenstander heeft wel controle over fysische produktiemiddelen, grondstoffen en investeringen-allokatie, maar niet over arbeidskracht van anderen). Maar niet enkel is controle over deze verschillende processen verschillend voor verschillende personen (of groepen), doch de graden van controle liggen binnen ieder arbeidsproces eveneens anders. Binnen hetzelfde bedrijf zal de beheerder-eigenaar een mindere graad van controle ondergaan dan bijv. de boekhouder. De beheerder-eigenaar is onderworpen aan de onvrijwillige arbeidsdeling die binnen de maatschappij geldig is (sociale arbeidsdeling), maar heeft in zijn bedrijf wel controle over de verschillende arbeidsprocessen. De sekretaresse is onderworpen aan de sociale arbeidsdeling, maar ook nog aan de technische. Dit betekent dat ze zich moet neerleggen bij de werkmethode die haar wordt opgedrongen.

Ik meen dus te mogen aannemen dat, wanneer men eenmaal uitgaat van vervreemding in termen van controle, men zeker over graden van vervreemding kan spreken vermits controle steeds in verschillende mate wordt ondergaan en aangewend.

In mijn opinie is dit een derde reden om Wallimanns begrip van «ver-

¹ Deze controleprocessen die aan de grondslag liggen van de arbeid-kapitaal relatie komen uit WRIGHT E.D.: *Class, crisis and the state*. Verso Edition 1979, London.

Wright beroept zich op deze controleprocessen om tot een klassenstructuur te komen binnen het kapitalisme waarin kontradictorische plaatsen voorkomen. Zie hierover mijn kritische bespreking in «Tijdschrift voor Diplomatie» Januari '82.

vreemding als zodanig» zonder gradaties te bekritisieren. Ook hier is Wallimann op zijn minst dubbelzinnig.

Besluit

Indien men, zoals Wallimann, een onderscheid maakt tussen «vervreemding als zodanig» en de «gevolgen van vervreemding» (d.w.z. tussen objectieve sociale processen en subjectieve psychologische toestanden), dan is dit pas belangrijk en nuttig wanneer men de twee begrippen operationeel tracht te maken. Dit doet Wallimann helemaal niet. «Vervreemding als zodanig» is voor hem alleen een kwalitatief begrip en zonder gradaties bij iedereen aanwezig. De relatie tussen de «gevolgen van vervreemding» en geestestoestanden is volgens hem niet te achterhalen. In tegenstelling tot Wallimann zie ik toch de noodzaak in zowel de «vervreemding als zodanig» als de «gevolgen van vervreemding» bruikbaar te maken. Verschillende auteurs hebben dit ook reeds in minder of meerdere mate op een succesvolle manier gedaan.²

In de «vervreemding als zodanig», als onvrijwillige arbeidsdeling, kunnen mensen binnen de sociale processen die uit arbeidsdeling voortkomen over verschillende gradaties van controle beschikken, waardoor de vervreemding als objectief sociaal proces operationeel kan gemaakt worden. Volgens Wallimann is zowel de arbeidersklasse als de burgerij vervreemd zonder gradaties (wel met verschillende uitingsvormen). Bijgevolg kan bij hem geen sprake zijn van een strategie om vervreemding geleidelijk te verminderen. Binnen die redenering bestaat de enige politieke oplossing erin het gehele systeem omver te werpen in de totale kapitalistische wereld – door de kapitalistische wereldmarkt is het onmogelijk communisme slechts in één land te verwezenlijken. Inderdaad is het dit wat uit het werk van Wallimann blijkt. Dit doel – een verandering van systeem gelijktijdig over de gehele wereld – lijkt me onrealistisch, zelfs in de verre toekomst. De plotse totale omwenteling die Wallimann voorstaat is politiek, sociaal en psychologisch onhaalbaar. Het is noodzakelijk vervreemding gradueel te zien en bijgevolg operationeel te maken om aldus strategieën te kunnen ontwerpen die haalbare graduele verbeteringen mogelijk maken.

Ik ben van mening dat in hoogontwikkelde kapitalistische maatschappijen de enige mogelijke oplossing erin bestaat te trachten de vervreemding (onvrijwillige arbeidsdeling) gradueel te verminderen om op die manier tot een kwalitatieve sprong te komen (bijv. het staatsapparaat komt onder de controle van de arbeidersklasse). Die kwalitatieve sprong zal uiteindelijk niet zonder geweld kunnen gebeuren. Kapitalistische leiders (met de staat als behoeder van sociale orde, maar tevens als instituut om het kapitalisme te beschermen) zullen nooit hun macht afstaan tot voorbij het cruciale punt waar de arbeidersklasse eveneens reële macht zou nemen. In

2 Spijtig genoeg wordt in de marxistische traditie de aliënatie alleen maar gemeten door economische formules, zoals de uitbuitingsgraad. Een meer precieze meting van aspecten van vervreemding vinden we wel bij M. Seeman en zijn leerlingen die echter het begrip psychologisch hanteren: M. Seeman: On the meaning of alienation. *American Sociological Review* XXVI (1961); M. Seeman: Empirical alienation studies: an overview. In: *Theories of alienation*; edited by R.F. Geyer & D.R. Schweitzer; Martinus Nijhoff 1976.

tegenstelling tot Carillo die beweert «De opheffing van de maatschappelijke verschillen zal als een natuurlijk proces verlopen»,³ denk ik dat op een gegeven ogenblik de beslissingsmacht door de arbeidersklasse gewelddadig zal afgedwongen moeten worden. Op het ogenblik dat de leiders van de burgerij er zich van bewust worden dat de macht hen dreigt te ontsnappen door een geleidelijk proces, grijpen ze met geweld in tegen dat geleidelijk proces. Vanuit hun standpunt is dit een redelijk gedrag. Dan kan enkel een goed georganiseerde arbeidersklasse dat geweld met ander geweld overwinnen.

Dit is natuurlijk mijn persoonlijke mening en daarom eindig ik met de laatste woorden uit «Estrangement»: «Hoe dan ook, enkel de praxis zal dit uitmaken».

Jenny Walry

Clausewitz, de andere Karl. Het militair en politiek strategiedenken van een revolutionair conservatief.

CARL VON CLAUSEWITZ, Over de oorlog, Het Wereldvenster, Bussum/Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 1982, 445 fr., 23,50 fl.

Het hoofdwerk van Carl von Clausewitz «Vom Kriege» kan je best vergelijken met het beroemde «Il Principe» van Nicolo Machiavelli: zoals Machiavelli's «De Vorst» zowel een analyse van de politieke machtsmechanismen van de absolute monarchie is en terzelfdertijd een handboek voor kandidaatdictators, zo ook is Clausewitz tegelijk een «handboek» voor militaire strategen en een wetenschappelijke studie van het fenomeen oorlog. Machiavelli als eerste politicoloog Clausewitz als eerste polemoloog: niet toevallig trouwens behoorde «Old Hick» tot de geprefereerde lektuur van Clausewitz. En zoals bij de republikein Machiavelli zijn werk ook een subtiele aanklacht tegen de autocratie zou kunnen genoemd worden, zo ook is «Vom Kriege» ergens een aanklacht tegen het Ancien Régime-militarisme, waarbij we uiteraard van Clausewitz geen pacifist avant la lettre willen maken: maar «oorlog» is voor de Pruisische strateeg-filosoof nooit geen doel op zich geweest, oorlog was enkel een middel, een «rationeel instrument voor de nationale politiek», en zijn gekend adagium als zou «oorlog de voortzetting zijn van de politiek met andere middelen» zou hijzelf wel hebben kunnen omkeren als «vrede is de voortzetting van de politiek met andere middelen».

Dat in zijn denken «oorlog» als middel gaat primeren is verklaarbaar vanuit de tijd waarin hij leeft: evenals Machiavelli's tijd geen ruimte liet voor

3 Santiago Carillo: Eurokommunisme en staat. Kritische Bibliotheek Van Gennepe, 1977, p. 96.

dagdromerijen over «democratie», is het turbelent «breukvlak van twee eeuwen» waar Clausewitz in opgroeit en werkt weinig hoopgevend voor een duurzame vrede.¹

Clausewitz wordt geboren in 1780, in een Pruisen dat nog teert op de erfenis van de Grote Frederik (zijn vader is trouwens een oudgediende van koning Frederik). Zijn eerste onderwijs geniet hij in een militaire kadettenschool en al op 13-jarige leeftijd ondergaat hij de vuurdoop als vaandeldrager in het beleg van Mainz, tegen de Franse revolutionaire troepen. De coalitie-oorlogen van de Ancien-Régimemogendheden (Pruisen, Oostenrijk, Rusland) en Engeland tegen het revolutionaire Frankrijk zijn het tijdsmilieu waarin zijn denken rijpt. Na de Pruisische nederlaag in 1806 komt hij als krijgsgevangene in contact met de Franse revolutionaire ideeën, bij zijn terugkeer wordt hij één van de enthousiaste medewerkers van de hervormingspartij in Pruisen. Deze hervormingsgezindheid is echter ingegeven door de gedachte van het verzet tegen het Napoleontische Frankrijk: Clausewitz is voor alles patriot, en hervormingen in politiek en sociaal opzicht worden vanuit dat standpunt gemotiveerd. Als de Pruisische koning zoete broodjes gaat bakken met de Franse keizer, schrijft Clausewitz een manifest waarin hij oproept tot een volksoorlog tegen de Fransen, en neemt hij dienst in het leger van de Tsaar. Als stafofficier van het «Nieuwe» Pruisische leger onder Blücher zal hij deelnemen aan de laatste veldtocht tegen Napoleon die eindigt te Waterloo in 1815.²

In het Europa en het Pruisen van de reactionaire Heilige Alliantie is er weinig ruimte voor de hervormingen die werden gepredikt om de Fransen te keren. Eens de militaire overwinning behaald, worden de «bewapende slaven» weer ontwapend en naar hun velden en werkplaatsen teruggestuurd (misschien is dit wel een constante in de geschiedenis: als Hannibal voor de poorten staat roepen de deftige burgers de slaven op tot vaderlandsliefde, en paaien zij hen met allerlei hervormingsbeloften, om daarna weer politiek en zaken «as usual» te bedrijven: denken we maar aan wat zich na 1918 of 1945 heeft afgespeeld ten opzichte van de socialistische en communistische arbeidersbewegingen die zich in het nationale verzet hadden geïntegreerd). En zoals vele ontgoochelden in zulk geval handelen, stort Clausewitz zich op de studie. Vijftien jaar werkt hij aan «Vom Kriege», en slechts een nieuwe Franse dreiging (de revolutie van 1830) doet hem besluiten spoed te maken met het manuscript. Hij overlijdt echter op 16 november 1831 en zijn werk wordt posthuum uitgegeven.

Clausewitz is de theoreticus van de Franse revolutionaire praktijk op militair gebied, en dit ondanks het feit dat zijn politiek en militair denken behekst is door de gedachte van strijd tegen de Fransen. Of misschien juist daardoor kan hij deze praktische ervaringen op een abstraherend, theore-

1 Bij beide auteurs staat het patriotisme, de bevrijding en eenmaking van hun vaderland centraal.

2 Het voorbeeld van een «volksoorlog» was voor Clausewitz de guerrilla van de Spaanse boeren tegen de Napoleontische legers: al waren hun motieven reactionair (de verdediging van Kroon en Kerk en het Ancien Régime) toch was de door hen gebruikte methode revolutionair, een combinatie die bij sommige linkse dogmatici misschien als onmogelijk wordt beschouwd. Ervaringen als Afghanistan leren echter dat dit ook nu nog kan.

tisch vlak brengen. De revolutie van het krijgswezen die de Franse omwenteling met zich mee brengt kan als volgt worden samengevat: totale volksoorlog met inzet van alle menselijke en materiële middelen i.p.v. de kabinetsoorlog met huursoldaten die de 18de eeuw beheerst, offensieve veldslagen met massale legers tegenover het afmattende kat-en-muis-spel uit de Ancien Régime-oorlogen, tirailleurformatie tegenover linietactie³ en in het algemeen beweeglijkheid tegenover statisch front, zelfverzorging van de strijdende troepen, bevorderingen op basis van prestatie en niet op basis van (adellijke) afkomst. Dit zijn principes als men wil die we in alle moderne oorlogen terugvinden, ook in de guerrilla-ervaringen van de Aziatische volksoorlogen uit het tweede kwart van de 20ste eeuw. Enkele interne tegenstellingen tussen deze «principes» worden het duidelijkst in 1914, wanneer net het massale karakter van de oorlog (maar op een beperkte geografische ruimte) de beweeglijkheid ervan in gedrang brengt. Meer nog dan de militaire-revolutionaire ervaring gaat Clausewitz echter het politieke moment in de krijgskunde beklemtonen: hij is gefascineerd door de enorme kracht die uitgaat van het Franse nationalisme en patriotisme, de politieke motivatie die van de ongeoefende volontaires van 1793 betere soldaten maakt dan de jarenlang mechanisch gedrilde operettesoldaatjes van de absolutistische vorsten. Zijn nadruk op de subjectieve faktor leidt nochtans niet tot het overbeklemtonen ervan, zoals ik verderop nog zal aantonen.⁴

Clausewitz heeft dus vooral oog voor de matrijzen van elke moderne oorlog: massificatie en beweeglijkheid. Clausewitz' denken is niet alleen het gevolg van zijn eigen studie, het is de verwerking en synthese van een ganse reeks Duitse militaire denkers en organisators die in de nationale renaissance van Duitsland tegen Napoleon een rol spelen (Berenhorst, Scharnhorst – trouwens de leermeester van Clausewitz, Lossau, Gneisenau, Rühle von Lilienstern). Niet alleen militaire denkers begeleiden de hervormingen die van Pruisen uiteindelijk het centrum van de Duitse wedergeboorte zal maken: het is merkwaardig hoe bij al deze «militairen» de belangstelling voor Kant, Fichte en Hegel levendig is. Het is ook merkwaardig hoe Clausewitz intellectuele contacten heeft met een vernieuwend pedagoog als Pestalozzi, die met zijn nadruk op de natuurlijke aanleg van het kind ook afstand doet van een mechanisch denken. En vergeten we niet dat het de tijd is van het nog verbrokkelde Duitsland van grote cultuurproducenten als Goethe en Beethoven die tot in hun kunst die eigenaardige mengeling van sympathie en afkeer voor de grote Napoleon meedragen die ook Clausewitz kenmerkt.

3 Tirailleurformatie: in plaats van als één gesloten formatie op te rukken in een open veld en zo de ideale schietschijf voor de vijand te zijn, «springen» kleine eenheden naar voor terwijl ze vuursteun krijgen van eenheden die een positie hebben ingenomen. Eens de springgroep dan op zijn beurt een verdedigbaar punt bezet, geeft hij op zijn beurt vuursteun voor de andere groep die naar voor springt (het springen heet ook «voltigeren»). Er wordt hier dus gebruik gemaakt van het terrein als verdediging, wat uiteraard een serieuze besparing aan menselijk materiaal inhoudt.

4 Dit is een mooi voorbeeld van wat Jan Romein in zijn dialectische studies de «remmende voorsprong» heeft genoemd: het modelleger van Europa, Pruisen, kon net door zijn geavanceerde Ancien Régimestrategie en tactisch denken niet meer overgaan tot creatieve vernieuwing, terwijl de volontaires van het jaar II deze balast niet meedroegen. Op deze toepassingen in het Clausewitziaanse denken wijst ook Piet de Moor in De Nieuwe 4 november 1982.

In de historiografie van het militaire denken wordt Clausewitz als volgt samengevat. Ten eerste heeft hij de relatie tussen het politieke en het militaire beklemtoond: de eenheid van politiek en militair commando is een nieuwheid voor zijn tijd en sindsdien een principe geworden. Vandaar ook het belang van de politieke motivatie van de troepen. Wat betreft de vormen die de oorlog aanneemt acht Clausewitz het defensieve uitgangspunt een superieure vorm. Het is echter niet de statische defensie die hier bedoeld is, maar wel wat beter bekend is als de «elastische verdediging», de verdediging in de diepte,⁵ waarbij de factoren tijd en ruimte worden uitgespeeld tegen de tegenstander, de waardering voor de strategische terugtocht. Dit defensieve moment is echter slechts een «Ermattungsstrategie» die uiteindelijk moet worden aangevuld met een offensief moment op het ogenblik dat het élan van een offensieve vijand is gebroken. Het belang van dit denken van Clausewitz kan niet genoeg beklemtoond worden: niet alleen is het een constante geworden in de latere oorlogen, dat op elke overwinnaar-overwonnene-relatie kan worden geprojecteerd, het is zelfs een principe dat kan worden toegepast op politieke strategieën (logischerwijze, «aangezien de politiek...»); al heeft Clausewitz dit zelf nooit geformuleerd). De Duitse militaire ervaringen zijn trouwens een bevestiging van Clausewitz vondst: daar waar von Schlieffen Clausewitz in offensieve zin ging interpreteren, liep het op een fiasco uit. De waarschuwing van Clausewitz dat men zich geen doel moet stellen dat de middelen te boven gaat werd gewoon in de wind geslagen. Het zijn slechts de virtueel reeds verslagen Duitse generaals op het einde van de Tweede Wereldoorlog die de elastische verdediging met een zeker succes gaan toepassen tegenover het oprukkende Rode Leger: militaire specialisten zijn het erover eens dat het letterlijk toepassen van Hitlers oproepen om van elke Oostpruisische stad een vesting te maken de oorlog enkele maanden eerder zou hebben doen eindigen. De parallel tussen Hitlers optreden aan het einde en Stalins optreden aan het begin van de oorlog zijn trouwens duidelijk: Stalins bevelen dat het Rode Leger ten koste van alles moest standhouden was verantwoordelijk voor het feit dat massale Russische eenheden werden gevangengenomen in wat men in militaire vaktaal een «ketel» noemde. Maar voor de Russen speelde de door Clausewitz uitdrukkelijk vermelde faktor «ruimte» in het voordeel. We zouden deze frappante toepassingen van het Clausewitziaanse principe nog eindeloos kunnen uitbreiden aan de hand van een overzicht van de militaire geschiedenis van de laatste twee eeuwen: om het te beperken tot slechts één aktueel voorbeeld vermelden we de golf oorlog tussen Irak en Iran.

Maar deze vondst van Clausewitz kan men ook uitbreiden naar het strikt politieke terrein. Het is niemand minder dan Lenin die dit principe op het politieke vlak toepast in zijn «De Linkse ziekte»: een duidelijk voorbeeld van het «strategisch terugtocht»-denken op het politieke vlak en een naar Clausewitz impliciet refererende waarschuwing tegen de overbektomto-

5 De verdediging in de diepte is recentelijk uitgewerkt door de Franse majoor Brossolet in zijn «Essai sur la non-bataille».

ning van de subjectieve faktor.⁶

Daarmee zijn we dan beland bij één van de meest fascinerende kanten van Clausewitz, namelijk het belang dat het «militaire» denken van deze aristocratische Pruisische knorrepot kan hebben voor linkse activisten van vandaag. Immers tenzij we graag stratego spelen of met tinnen guerrillos ons willen terugtrekken in een revolutionaire sprookjeswereld, kunnen de strategische overdenkingen en de wetenschappelijke methode van Clausewitz ook hun politiek nut hebben. Vooral in zijn methode is Clausewitz «a man for all seasons»: een ondogmatisch denker die gelooft dat er om een gesteld probleem op te lossen niet één maar meerdere strategieën kunnen uitgeprobeerd worden, een denker die er niet voor terugdeinst in de leer te gaan bij «de vijand» (heeft Eduard Bernstein niet ooit gezegd dat een waarheid niet minder waarheid wordt omdat ze door de tegenstander wordt geformuleerd en een leugen niet minder een leugen is omdat ze door een medestander wordt naar voor gebracht), en vooral een kritische en rationeel ingestelde geest die zijn theorie op de eerste plaats historisch-empirisch fundeert zonder uit die historische ervaringswereld onwrikbare dogma's te gaan afleiden. Die historische methode die later nog bij andere beroemde Duitsers school zal maken is bij Clausewitz reeds volledig aanwezig («de andere Karl»). Voor zijn studie heeft Clausewitz niet minder dan 130 veldtochten in detail geanalyseerd: uiteindelijk is weinig daarvan als concrete neerslag in zijn werk blijven hangen, hij heeft dit materiaal tot een abstracte synthese bijeengebracht die echter een sterke verklaringskracht heeft voor latere concrete toestanden en gebeurtenissen. Het belang van de historische studie was reeds door Clausewitz' leermeester Scharnhorst beklemtoond en het is sindsdien een feit dat misschien nergens de historische wetenschap zulk een praktisch nut wordt toegekend dan in militaire akademies (al is in de meeste gevallen de kritische studiegeest van Clausewitz afwezig: meestal weigeren verslagen militairen de hand in eigen boezem te steken en de reden voor mislukking bij zichzelf of hun professionele voorgangers te zoeken – het zou ons te ver leiden dit te illustreren met eigen Belgische voorbeelden). Dit beklemtonen van echt kritisch (of beter nog zelfkritisch) historisch onderzoek wordt maar al te vaak in linkse kringen slechts met de lippen beleden. Het is nochtans evident dat bijvoorbeeld ook een gedegen kritische geschiedenis van de emancipatiebewegingen leerzaam kan zijn voor de uitwerking van de actuele strategie. De geschiedenis is immers een vat vol ervaringen die zo het ons al geen positieve aanduidingen geeft over de te volgen weg ons minstens kan wapenen tegen het herhalen van mislukkingen, wat niet wil zeggen dat het onkritisch naäpen van successtrategieën ook tot succes leidt. Naast het poneren van een soepel strategisch denken en het beklemtonen

6 Andere toepassingen van het Clausewitziaanse denken in de linkse politiek vinden we bij Kautsky die de term «Ermattungsstrategie» toepast op zijn «revolutionair attentisme»: we zijn een revolutionaire partij maar we maken geen revolutie, we wachten haar af en bouwen onze eigen kracht op om de vijand (het kapitalisme) de genadeslag toe te dienen op het moment dat het systeem het zwakst is. Ook de Engelse Fabians, grondleggers van het Labourreformisme en het zogenaamde «gas- en watersocialisme», spreken duidelijk over het «afmaten» van de vijand: hun naam refereert naar de Romeinse veldheer Fabius Cunctator, de «treuzelaar» die uiteindelijk zijn vijanden versloeg door steeds terug te trekken en terzelfdertijd troepen te verzamelen op de zwakste posities van de vijand.

van het belang van de historisch-empirische methode is er tenslotte een derde terrein waarin Clausewitz een aanzet tot nieuwe inbreng kan betekenen voor een kritisch links denken: zoals gezegd is «Vom Kriege» geschreven vanuit de geestelijke achtergrond van aantrekking-afkeer ten opzichte van Napoleon. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat Clausewitz uitgebreid filosofeert over het genie in de geschiedenis, en meer bepaald het strategische genie. Dit behoort ongetwijfeld tot de meeste boeiende bladzijden uit zijn werk en het is zeker een aanzet om het marxistische denken met zijn nadruk op structurele factoren en op het optreden van (een vaak weinig gespecificeerde) massa te complementeren met een theorie van de rol van het individu in de geschiedenis, zonder hierbij te vervallen in een fascistoid mythisch heldendenken.

Wat de uitgave betreft: het is te betreuren dat de vertaler zich heeft beperkt tot de drie eerste boeken van «Vom Kriege»: de boeken «Het gevecht», «De strijdkrachten», «Verdediging», «De aanval», en «Krijgsplan» zijn niet in de uitgave opgenomen al is er de belofte dit in een eventuele vervolgvand goed te maken. Eveneens was het in voetnoot verduidelijken van de concrete historische referenties misschien wel op zijn plaats geweest, zeker voor het niet-historisch geschoolde lezerspubliek.

Guy Vanschoenbeek

Een revolutie voor de kunst?

L. TROTSKI, «Literatuur en revolutie»,

De Arbeiderspers, Amsterdam, 1982, 287 blz., 925 fr/48,50 fl.

1. 1917 en de nasleep ervan, ondertussen van hoopvolle verwachting tot gruwelijke ontgoocheling gesteld, is voor alles een tijd van politieke strijd en economische wederopbouw, van wereldrevolutie en bestrijding van analfabetisme. Wanneer «*ekonomie de allereerste taak is*», wat in een door burgeroorlog en schaarste geteisterde Sovjetrepubliek moeilijk loochenbaar is, heeft kunst allicht een positieve, opbouwende en sekundaire taak: waar zij uitdrukking geeft aan het verlangen naar vrede en harmonie wordt van haar verwacht dat ze de wereld eraan herinnert dat ze anders moet zijn. Temidden van die politieke dynamiek omvat Trotski's essaybundel uit 1924, naast een aantal stilistisch hoogstaande en ironisch bijtende polemieken met literaire tijdgenoten, voor alles een dergelijke plaatsbepaling van kunst in het maatschappelijk proces. Het mag verwondering wekken dat de stichter van het Rode Leger zich uitvoerig inliet met literatuur. Zijn ondogmatische overtuiging dat wetenschap en kunst – meer dan de economische verworvenheden – toetsstenen voor de maatschappelijke vooruitgang zijn, is een eerste bestaansreden van deze intelligente, maar gepolitiseerde literatuurkritiek. Politiek zijn kunst en literatuur omdat ze in de «*korte*» periode die de diktatuur van het proletariaat is – Trotski gewaagt naïef van een tijdspanne van 20 tot 50 jaar! –, de tegenstellingen van de maatschappij, waarin de klassenstrijd zijn hoogste ontwikkelingsgraad kent, tot uitdrukking brengen. Daar er geen tijd is een eigen proletarische cultuur op te bouwen (Trotski anticipeert hier de discussies in de Bund Proletarischer und Revolutionärer Schriftsteller met o.m. Bogdanov,

Wittfogel en Lukács), komt het er in de eerste plaats op aan de elementen van de oude cultuur in handen te krijgen: deze idee, verwant aan Gramsci's hegemoneringsproces van de arbeidersklasse, is een tweede reden voor Trotski's belangstelling voor de literatuur als artistiek begeleider van de revolutie. Nu ziet Trotski wel dat de methode van het marxisme niet die van de kunst is. De partij mag daarom alleen beschermen, assisteren of indirect leiding geven. Ondanks de gegarandeerde vrijheid van de kunst is dit natuurlijk maar een kleine stap naar de verdediging «tegen de duidelijk giftige, demoraliserende tendensen van de kunst». Onwillekeurig dringt zich de vraag op wat dan wel giftig is. Trotski's klassekriterium antwoordt dat de verdediging «duidelijk politiek, dwingend en intolerant» is. Hier spreekt de schizofrenie van het boek, die ten koste van esthetiek politiek met kunst wil verzoenen: «naast een waakzame revolutionaire censuur moeten we een brede soepele politiek op het gebied van de kunst hebben, die vrij is van boosaardige kliekgeest». Dat is onverzoebaar. Nu lijdt Trotski zelf niet onder die geboorneerde kliekgeest. Hij fulmineert tegen ontzettend veel schrijvers en dichters; in zijn bijtende kritieken blijft hij evenwel de meesterlijke spotter die er een genuanceerde esthetiek op nahoudt. Nergens glijdt hij af naar de bloedige censor zoals die in het stalinisme van de bekrompen Zjdanovs gestalte zal krijgen. Maar het euvel is nu precies, dat politisering het struikelblok voor kunst is, omdat daardoor haar immanente functie van vormgeving al geweld wordt aangedaan. Ook in Trotski's boek blijft die tweeslachtigheid van verdedigbare autonomie en terechte maatschappelijkheid van het kunstwerk onopgelost. Herhaaldelijk eist hij de volstrekte vrijheid van de kunstenaar, maar hij pleit ook voor «een geest van sociale haat» als «scheppende faktor in de handen van de geschiedenis», die het artistieke produkt moet doordringen. Die haat zal zijn tol eisen: hij openbaart de verleiding van een politieke kunst, net zoals in de zeventiger jaren Benjamins verkeerd begrepen woord van politisering de artistieke vormgeving in politieke slogans heeft omgezet. Trotski's benadering blijft daarom dubbelzinnig, omdat tenslotte – zoals nog zal blijken – elke politieke bijstand naar politieke betutteling moet afglijden, zodat ze esthetiek onomkeerbaar tot kliché degradeert.

2. In tegenstelling tot Lukács of Adorno heeft Trotski als politiker nooit een omvattende esthetische theorie uitgewerkt. Toch getuigen zijn polemieken van een frisse en originele kijk. het is dan ook jammer dat deze Nederlandse vertaling hoogst onvolledig is: ze brengt slechts de artikels die zijn geschreven na de Russische oktoberrevolutie. Het ontbreken van heel wat teksten steekt schril af tegen het nietszeggende – en dus overbodige – nawoord van Karel van het Reve. Wat Trotski tussen 1905 en het uitbreken van Wereldoorlog I vanuit de emigratie voor Russische kranten schreef, is hier niet opgenomen: geestige beschouwingen over Dood en Eros, ironische opmerkingen over intellektualisten, maar vooral scherpe analyses van Westerse kultuuruitingen zoals het Duitse Simplizissimus. Volstrekt betreurenswaardig is het ontbreken van het manifest uit 1938 «Voor een onafhankelijke revolutionaire kunst» dat Trotski, onder het pseudoniem Diego Rivera, met de surrealist Breton in Mexico schreef. Met daarin de grandioze woorden: «In de kunst is alles toegestaan... De revolutie moet vanaf het begin voor de intellektuele schepping een anarchistisch regime van individuele vrijheid inrichten en veiligstellen. Geen autoriteit, geen dwang, niet het minste teken van bevel!». En triomfante-

lijk eindigend in het slotmotief:

«De onafhankelijkheid van de kunst – voor de revolutie

De revolutie – voor de definitieve bevrijding van de kunst».

3. Er zijn redenen waarom Trotski in zijn literatuurbenadering subtiele oordelen weet te vellen. Allereerst is er zijn notie van de ongelijktijdigheid, waarmee hij het steriel basis-bovenbouw-schema ver achter zich laat. Deze categorie, voorheen door Marx in de Grundrisse gesuggereerd en veel later door Bloch filosofisch uitgediept, wil vatten dat «achtergebleven landen, die toch over een zeker niveau van geestelijke cultuur beschikken, ... in hun ideologie de verworvenheden van de ontwikkelde landen vaak duidelijker en krachtiger dan de landen zelf» weerspiegelen. Zo vond de Franse Revolutie haar artistiek-filosofische uitdrukking vooral in Duitsland, en ontwikkelde het futurisme zich het sterkst in Italië en Rusland, maar niet in Amerika of Duitsland. Dat is verklaarbaar – zo Trotski – door tijdsgebrek voor de opbouw van een eigen kulturele identiteit, door de onangepastheid van de kunst aan de techniek, maar vooral door de makkelijke transposeerbaarheid van het woord (in deze notie schemert iets van Marx' vraag of Achilles denkbaar is met buskruit en lood). Een tweede reden is Trotski's onfeilbaar vertrouwen in de wetmatigheid van het maatschappelijk gebeuren: door het «proces van ingewikkelde wisselwerking» zullen veel kunstenaars – die nog vertwijfeld zoeken – hun weg naar het kommunisme vinden: «Dit zal gebeuren, alleen niet morgen». Daarom kan Trotski – voor een bolsjewiek – zo ontzettend tolerant zijn tegenover de kunstrichtingen buiten oktober: de literaire fellow-travellers van de revolutie, zoals Pijnjak, de Serapionsbroeders en de imaginisten, moeten niet als concurrenten maar als potentiële helpers worden begrepen: daar de boeren, door hun bondgenootschap met de arbeiders, progressief tot het communisme komen, zijn deze neo-narodisten ook historisch progressief. Ook de formele vernieuwingen van het symbolisme – als protest tegen het «realisme» van de feodale adel – zijn artistiek vooruitstrevend en van blijvende waarde voor de verdere ontwikkeling van de Russische cultuur, ondanks mysticisme en realiteitsvlucht van die symbolistische intelligentsia. Zo zal Blocks gedicht «De Twaalf», een wanhoopskreet over de teloorgang van het verleden, toch standhouden omdat het zich met de toekomst heeft verbonden. En het futurisme is, ondanks het individualistisch en bohemienachtig nihilisme, «op het gebied van het woord vitaal en progressief geweest». De futuristen – en onder hen Majakovski – waren zelfs esthetisch op hun zwakst waar zij als kommunisten het sterkst waren! Voor Trotski had dit een aanwijzing moeten zijn politiek niet aan kunst op te dringen. Maar de combinatie van ongelijktijdigheid en toekomstvertrouwen legitimeert finaal ook de politieke controle: het «zo zal het zijn» en de vraag naar het «waarheen» impliceren reeds de maatstaf voor toekomstige censuur. Zoals Trotski negatief konkludeert dat het Italiaanse futurisme «volkomen wetmatig» in het fascisme uitmondt – Benjamins vaststelling van de functionele omschakeling van de avantgarde door de heersende ideologie is alleszins een fijnzinniger analyse –, zo kan hij positief de onontkoombaarheid van geëngageerde kunst eisen. Onder het motto «het volk min de bourgeoisie» is het criterium, dat de artistieke meerduidigheid zal wurgen, voortaan realistisch en politiek.

4. De impliciet veronderstelde kennis van het objectief proces rechtvaardigt de al dan niet directe weerspiegeling ervan. Daarom «kan men met ze-

kerheid zeggen dat de nieuwe kunst realistisch zal zijn». Want wat alle realisten uit de geschiedenis gemeen hebben – zoals Lukács verheft Trotski de realistische vorm tot metafysische categorie – is een «niet onbeduidende kijk op het leven: een hang naar het leven zoals het is, geen ontwijken van de werkelijkheid, maar de aanwending ervan in de kunst, actieve belangstelling voor die werkelijkheid en het streven dit leven ofwel voor te stellen zoals het is, ofwel te verheffen tot de parel der schepping, ofwel te rechtvaardigen, of aan te klagen, of te fotograferen, te generaliseren of te symboliseren – maar altijd dit leven, in onze drie dimensies, als toereikende, volwaardige en autonome materie voor de kunst». Dergelijk realisme is niet enkel de romantische verzoening van kunst en maatschappij, maar bovendien de ontkenning van het specifieke in kunst: het eist de onderschikking van de vorm aan de «werkelijkheid zoals ze is». Tegen het futurisme kiest Trotski dan ook voor het «presentisme» in de literatuur, dat zoals de architectuur direkt dienstbaar, utilitair en doelmatig moet zijn, gericht op de gigantische verwezenlijkingen van deze tijd. Nu valt er in kunst echter niets te weerspiegelen. Allereerst wordt de werkelijkheid dan enkel – repressief – gereproduceerd (en wat als kunst psychoanalytisch de negatie van het realiteitsprincipe is?). Tegen Trotski spreekt dan ook wat hij het futurisme en formalisme verwijt: «Kunst – wordt ons gezegd – is geen spiegel, maar een hamer: ze weerspiegelt niet, maar ze vormt». Precies omdat kunst voor alles vormt – omvormt, vervormt, misvormt – is er een blijvende distantie tussen kunst en leven. Wat als kritische kunst zijn weg zoekt, mijdt elke steriele reproductie. En ten tweede loert om de hoek de Waarheid van de partij: in kunst weerspiegelt zich dan het partijpolitieke gelijk van de maatschappelijke dwang. Terloops zij opgemerkt dat wat Trotski hier verdedigt zich later zal wreken: paradoxaal is de esthetische regressie van het Socialistisch Realisme precies de cynische bevestiging van dergelijke onhoudbare weerspiegelingstheorie; ze is de mimesis van de ontaarde maatschappelijke verhoudingen in de Sovjet-Unie. Als weerspiegelingstheorie is het Socialistisch Realisme, net zoals het filosofisch Diamat, puur ideologie.

5. Deze intolerante realisme-opvatting spruit weerom rechtstreeks voort uit Trotski's absoluut geloof in de toekomst; de harde tijden van de overgangperiode en de creatieve wereld van het nakend socialisme eisen zo'n realistisch monisme: «onze tijd hakt met een bijl» en die tolereert geen mysticisme of romantiek, geen formalisme of futurisme. Trotski's superioriteitsgevoel van het historisch proces zegt hem zelfs dat dit geen «doktrinisme, maar een onweerlegbare psychologische berekening» is. Het onstuitbaar vertrouwen in de dag van morgen maakt de kunstenaar a priori sociaal, want de tijd zegt tot hem: «Maar je moet me begrijpen, zoals ik ben, en je moet me aanvaarden zoals ik zal worden, en buiten mij mag er voor jou niets bestaan». De realistische kunstenaar wordt deel van het historisch gebeuren. De kollektieve mens verdringt het individu. Wanneer Trotski tegen Majakovski inbrengt dat in zijn poëzie «de dichter... te duidelijk zichtbaar» is, preludeert hij daarmee op de vermorzeling van het individu in de arbeidersstaat. De schrijver die in de revolutie moet «opgaan», is de miskennis van het sollipsistisch uitgangspunt van elke esthetische ervaring: die van het Ik! Dat de individualisering de toekomst van het socialisme moet zijn, blijft dan nog onvermeld. Kunst van en voor de kollektieve mens, die Trotski in zijn inleiding nog eist, is enkel de kontradiktie

in terminis, die het Socialistisch Realisme tot de status van Middeleeuwse anonimiteit degradeert. Uiteindelijk moet kunst uitmonden in Trotski's perspectief van de totale harmonisering, waarbij «de muur tussen kunst en industrie zal wegvallen». Nu is dat, zowel in de Sovjet-Unie als in het Westen, reeds lang de apologie van een konsumptie maatschappij: daar is «technologische» kunst gedegenereerd tot ideologie of reclame; de kultuurpropagandist van het Socialistisch Realisme verschilt in niets van de kapitalistische entertainer, met wie je tenminste nog kan lachen. In zijn notie van de menselijke zelfharmonisering gaat Trotski zelfs nog verder: door de machine zal de mens ook het bevel over de gehele natuur voeren; die ijdelheid is ondertussen in Chaplins «Modern Times» ontkennend bewaarheid! Dit krankzinnige optimisme van Trotski's totaliteitsvisie, die de «doorsnee-mens... tot het niveau van Aristoteles, Goethe en Marx» verheven ziet, stimuleert noodlottig de agressiviteit van zijn polemieken, die in tegenspraak is met de geweldloze kritiek van kunst.

6. De geforceerde verzoening van het kunstwerk met de maatschappelijke ontwikkeling blijkt vooral uit Trotski's polemieken met het formalisme, vertegenwoordigd door Sjklovski, Tynjanov en Jakobson. Zowel dat debat als ook de reële maatschappelijke oppositie van formalisme en socialistisch realisme zijn én historisch én esthetisch vals. Trotski beschouwt de formalistische detailarbeid, die etymologische en syntaktische eigenschappen van het woord onderzoekt, als nuttig: ze heeft oriënterende betekenis, want de dichter wordt maar dichter door de manier waarop hij zijn materiaal bewerkt. Trotski heeft heel zeker oog voor de eigen, dialektische dynamiek van de vorm: nieuwe vormen ontstaan omdat binnen het kader van de oude methodes gedachten en gevoelens zich artistiek niet verder kunnen ontwikkelen; kollektieve psychologische behoeften met eigen sociale wortels stimuleren de vormverandering. Maar de tweeslachtigheid van elke artistieke uiting – de autonomie van haar vormgeving en haar maatschappelijk gehalte – verdwijnt tenslotte in de premisse van politiek realisme: als kunst wordt het formalisme tenslotte het «scheppen van op zichzelf staande zuivere vormen». De verloochening van het objektief proces maakt de formalisten reaktionair; is voor hen «in den beginne het woord», voor de bolsjewieken is dat «de daad». Wat hier als elkaar uitsluitende alternatieven wordt voorgesteld, is de loze dichotomie tussen autonomie en maatschappelijkheid van de kunst, zoals die gestalte krijgt in het onverschillige *l'art pour l'art* als in het even oubollige geëngageerd realisme. Bovendien vind je in het arsenaal van de kunst alleen maar het woord (of het beeld), maar nooit de daad! Trotski erkent wel de vorm als middel om het artistieke gestalte te geven, maar hij loochent haar als zelfstandig middel om het maatschappelijke gestalte te geven. Dat in kunstwerken maatschappelijk is wat door de vorm inhoudelijk spreekt, heeft Trotski niet begrepen. Paradoxaal genoeg vindt kunst doorheen haar autonomie – de eigengereide vormgeving van de buitenwereld, haar montage, sabotage en chaotische herschikking – haar maatschappelijk gehalte. Kunst daarentegen dienstbaar maken aan één of andere Zaak is afglijden van esthetiek naar propaganda, die enkel preekt voor de overtuigden. Twee antagonistische voorbeelden kunnen dit verduidelijken: Gorki's «De Moeder» is betweterige, sociale reportage. Sjklovski's fragmentatieroman «Sentimentele Reis», verwant aan Döblin, Fassbinder en Godard, is daarentegen de demistifikatie van de realiteit doorheen de vrijzetting van de vorm. Het formalistisch Ostrane-

nie, of het vormprincipe dat is gericht op het verontrusten van onze onverschillige waarneming door het hanteren van vervreemdende, verdragende en komplicerende technieken, is maatschappelijk-an-sich: het verstoort de realiteit, ook de socialistische. Meer dan elke politieke slogan legt de vormelijke vervreemding van de buitenestetische werkelijkheid de leugen van de maatschappelijke samenhang bloot. Daarom is de vorm het (politiek!) middel om de ervaring van een onrechtvaardige wereld bewust te maken. Ja, in extremis is de stilistische totaliteit de inhoud: als middel wordt ze doel, omdat de vorm het enige is wat zich aan de maatschappelijke vervlakking weet te onttrekken. Haar maatschappelijkheid ligt dan hierin dat ze aan het «utopische», het nieuwe of onervarene, autonoom gestalte weet te geven. Die eigenheid is Trotski ontgaan, ondanks de genuanceerdheid van zijn stellingname. Het is de uiteindelijke tol voor een «gepolitiseerde» estetik, die triviaal en autoritair de «anarchistische vrijheid» van kunst de das om doet.

7. Wanneer derhalve kunst (en dus ook literatuur) geen ideologie wil zijn – d.w.z. aangeprezen en ingelepeldde waarheid – dan moet zij met Adorno een raadsel blijven: in haar indirecte, bemiddelde uitspraak over realiteit dient zij progressiviteit. Haar maatschappelijkheid vindt ze doorheen haar autonomie. Estetik verdraagt geen politieke bijstand of betuttelend diktaat. Op het scherpst van de snede heeft Trotski gepoogd de limieten van esthetische en politieke toenadering te bepalen. Ondanks de subtiliteiten is dat een hopeloze opgave gebleken, zeker voor de lezer van vandaag. Dit stilistisch meesterlijk werk moest vertaald, dat staat buiten kijf. Als historisch moment in het twintigste-eeuwse kunstdebat heeft het zijn plaats verworven. Maar als exponent van een revolutionair engagement, politiek geïnspireerd dan de Sovjetrussische avantgarde, heeft het therapeutische betekenis voor een kunsttheorie, die vandaag in een geatomiseerde warenmaatschappij op zoek is naar het maatschappelijk gehalte van autonome kunst. Positieve kunst, die in de opgang van een revolutionair proces misschien verdedigbaar is, klinkt drakonisch in een geëntertainde glitterwereld. Daarom heeft Trotski's poging tot esthetische plaatsbepaling onmiskenbaar zijn verdienste, maar ook zijn beperking. De waarde van het boek kan dan ook best worden samengevat met Trotski's eigen woorden, als hij met een warm hart het futurisme met al zijn beperkingen toch als onontbeerlijke schakel in het artistiek proces valoriseert: «en is dat zo weinig?»

Mark Gielen

WALTER DE BOCK, «De mooiste jaren van een generatie. De nieuwe orde in België, vóór, tijdens en na WO II», Uitgeverij EPO, Berchem, 1982. 350 fr., 224 p.

In het kielzog van Maurice De Wildes ophefmakende televisieserie over de Nieuwe Orde, verschenen in De Morgen een aantal artikels van Walter De Bock over dezelfde problematiek. Deze artikels, aangevuld met enkele andere, werden nu door Epo uitgegeven en door een woord vooraf van De Wilde ingeleid.

Wie meende in dit boek een diepgravende analyse van het fascisme te zullen vinden, komt – helaas – van en kale reis thuis. De Bock beschrijft hoofdzakelijk het optreden van enkele topfiguren uit het Belgische en Vlaamse politieke, economische, sociale en juridische establishment, hun sympathie voor Nieuwe Orde – ideeën, hun relaties met de bezetter, met de kollaboratie, hun carrières, enz.

Op zichzelf erg verdienstelijk, ware het niet dat De Wilde dit nu precies allemaal reeds duidelijk had gemaakt in zijn uitzending en in zijn boek (België in WO II, dl. 3, De Nieuwe Orde, De Nederlandsche Boekhandel, 1982). Maar goed, als de wind mee zit wil iedereen graag een eindje varen en De Bock is nog de kwaadste niet. Het weze hem gegund.

Afgaande op de titel, «De mooiste jaren van een generatie», had ik overigens verwacht een – door mij reeds lang ongeduldig verhoopte – studie te vinden van de mentale konstellatie in de jaren '30, wat alleszins noodzakelijk is, willen wij de impact van het fascisme ooit begrijpen. Een voorbeeld: in een van De Wildes uitzendingen kwam een oud-Dinaso aan het woord (wiens naam ik mij niet meer herinner); uit zijn getuigenis, uit zijn manier van praten en vooral uit zijn interieur (foto's, beelden, enz.) kwam een nog steeds diepe bewondering voor Van Severen tot uiting, die wij – post factum – moeilijk kunnen begrijpen. Je zou natuurlijk gemakkelijk kunnen zeggen dat die man gewoon nog altijd zijn vroegere autoritaire denkbeelden koesterde en daarmee uit. De zaak ligt echter niet zo eenvoudig: de emotionele impact van Van Severen daar gaat het om.

Hetzelfde fenomeen deed zich ook in de linkerzijde voor – en in de kunst – die gedrevenheid, die betrokkenheid van de mensen, die hen ertoe bracht een uniform aan te trekken of een knuppel te hanteren. Dit emotioneel element, dat m.i. sterk het politieke klimaat van de jaren dertig bepaalde (de Zeitgeist als je wil) blijkt moeilijk onder woorden te brengen, maar het lijkt mij erg essentieel.

Een van de eerste anekdotes die ik mij uit mijn studententijd herinner betreft een prof die van op zijn kathedraal iets verkondigde in de zin van «met tien boeken en een schaar kan je gemakkelijk een elfde schrijven». Ik kan mij niet van de indruk ontdoen dat De Bock deze boutade ook moet gehoord hebben: zijn artikels vormen een soort collage van alles wat de laatste jaren over deze periode op de markt kwam. Verhoeyen, De Jonghe, Libois en Gotovich, Defoort, Gilling, Gillingham, De Wilde, ... ze zijn er allemaal, soms worden zij geciteerd, soms zonder meer gebruikt. Nergens in het boek kan je duidelijk achterhalen wat nu eigenlijk van De Bock zelf komt en wat hij her en der bij elkaar heeft gesprokkeld, al komt het mij voor dat dit laatste overweegt. Verwijzingen in voetnoten zouden in een ernstig historisch werk – of wat daarvoor wil doorgaan – toch niet mogen ontbreken (ook het boek van De Wilde gaat hier zwaar in de fout), niet enkel uit intellectuele eerlijkheid tegenover de «geciteerde» auteurs, maar zeker ook om het de lezers en de critici mogelijk te maken bepaalde stellingen in de bronnen zelf te controleren of hun waarde te evalueren. Zo vinden wij in het stuk over Sofina-baas Heineman (hoofdstuk VII) op p. 95 dat deze topmanager van General Electric en AEG in 1938 De Mans vrede-smissie naar Rome, Berlijn, Londen en Parijs – een belangrijke missie in het kader van de neutraliteitspolitiek – zou gefinancierd hebben. Zonder bronvermelding vervalt een dergelijke, zeer interessante stelling echter tot het niveau van de politieke roddel. Akkoord dat binnen de beperkte ruim-

te en de beperkte bedoeling van een krantenartikel verwijzingen en bronvermeldingen tot het uiterste minimum kunnen gereduceerd worden, maar wanneer de artikels in boekvorm verschijnen – met een dergelijke ambitieuze titel dan nog – hoort er toch echt een notenaparaat bij.

Belangrijke konstante in het hele boek (behalve dan hoofdstuk XIV met een Amerikaans geheim rapport over Leopold II en hoofdstuk XV over de organisatie van de jodenvervolgung in ons land, die eigenlijk niet van De Bock zelf zijn), belangrijke konstante dus vormt de continuïteit van rechts vóór, tijdens en na de oorlog. Daarbij valt de nadruk vooral op het uiterst rechtse verleden of de uiterst rechtse relaties van een aantal CVP manitoes bijv. de groep rond Tony Herbert (eerst VNV, later Verdinaso) en Bekaert met o.a. Robert Van de Kerckhove, Renaat Van Elslande, Theo Lefèvre, Jos De Saegers enz.; Victor Leemans wordt zelfs met een apart hoofdstuk bedacht, waarin o.a. de rol van P.W. Segers bij het witwassen van «zwarte» katolieke vooraanstaanden aan het licht komt.

Hoofdstuk XIII over minister van Staat Robert Houben kan hier wellicht als beste voorbeeld gelden. In dit hoofdstuk wordt nauwkeurig uiteengezet hoe tussen de jaren '30 en '50 een politieke carrière in de katolieke zuil werd opgebouwd, vertrekkend vanuit de Leuvense rechtsfaculteit (wanneer wordt haar politieke invloed eens bestudeerd?), via de ministeriële kabinetten en de administratie (met Verwilghen in een sleutelrol), de katolieke sociale organisaties, met goede contacten (via zijn vroegere profen zoals Collin) in de Boerenbond en de Kredietbank, langs het Studiecentrum voor de Hervorming van de Staat van Lippens tot «kabinetschef» van de opeenvolgende kommissarissen-generaal voor de wederopbouw.

Maar Houben hield zich wel gedekt, naast zijn belangrijke rol in de administratieve kollaboratie speelde hij ook een partij in de redding van de Christelijke arbeidersorganisaties en in de voorbereiding van de naoorlogse CVP, waarin hij spoedig een topfunctie zou bekleden. Jammer dat hier geen integraal hoofdstuk werd gewijd aan het optreden van kommissaris-generaal Carl Verwilghen, die op belangrijke ogenblikken een spilfiguur bleek te zijn in de rechtse katolieke kringen bijv. bij de poging van de kerkleiding in '40 om een unitaire korporatistische orde op te bouwen (p. 159) of bij de tewerkstelling van Belgische arbeiders in Duitsland (p. 173).

Enkele bedenkingen nog bij het hoofdstuk (V) over Hendrik De Man. Zowel in dit boek als in de uitzending van De Wilde worden het rechtse «socialisme national» van De Man en zijn contacten met rechtse kringen gaande van het Hof, het Salon Didier, Van Severen en Degrelle tot nazidiplomaten als Otto Abetz, dik in de verf gezet, terecht trouwens. Maar naar mijn gevoel ontbreekt daarin echter een zeer belangrijk element, nl. de verklaring voor de evolutie die De Man doormaakte van een streng dogmatisch marxisme via «Au delà du Marxisme» en het planisme tot het socialisme national.

De Man was een politicus van een zeldzame intellectuele eerlijkheid, die voortdurend zijn theoretische inzichten durfde herdenken, wanneer die niet meer met de politieke realiteit overeenstemden en die daarin ook een uiterste konsekventie betrachtte. Dit wordt ondermeer zeer duidelijk aangetoond wanneer hij, na de mislukking van het Plan van de Arbeid (o.a. door de tegenwerking van de gevestigde partijbelangen wegens zijn aktie tegen de kumulatie van functies) en zijn mislukking als minister in de

tweede regering Van Zeeland (o.a. door het schandaal van de Nationale Bank en de door Francqui georkestreerde campagne), aanstuurt op een sterke uitvoerende macht, met geringe invloed van de politieke partijen en een grote politieke rol voor de koning. Men doet De Man onrecht aan wanneer men zijn rechtse standpunten en zijn verwerpelijk gedrag van de eerste oorlogsjaren niet bekijkt in het licht van een evolutie, waarbij hij vaak goede intenties zag stuiten op onbegrip en eigenbelang. Zo kan men ook nooit de ontroering begrijpen van onverdachte socialisten als Leo Magits of Gust De Muynck in hun getuigenis over De Man voor het programma van De Wilde.

Wat kan er nu tot slot nog over dit boek gezegd worden, tenzij dan dat het de aankoop van een groot aantal andere boeken overbodig maakte, omdat het er naar hartelust uit excerppteerde. En dat is in deze krisistijd toch ook al heel wat.

P.S. Ter attentie van de heer De Bock, de hoofdtijden van «aanbevelen» luiden «beval aan, aanbevelen» (zie p. 103).

Willy Steensels

«Welke taken krijgt de mens?»

Over de automatisering van de arbeid. Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek, Amsterdam, 1981, 24 fl.

Automatisering van het arbeidsproces: beslissende stap naar de paradijselijke toestand van “bevrijding van de arbeid” waar de arbeider zowat zijn eigen manager zal zijn geworden, zoals ons door ondernemers, politici, onderzoekers (ook van linkse signatuur: bijv. Mallet en Touraine) tot een stuk in de jaren zeventig voorgehouden werd? Of een onheilsbrenger waarvan de eerste contouren, bijv. massale uitstoot van arbeidskrachten, zich in de toekomst nog in alle scherpheid zullen aftekenen? Een onderzoeksteam van IPSO (Amsterdam), dat dit uitspelen van ongenueanceerde stellingnames van technologisch optimisme versus pessimisme een onzinnige vraagstelling vond die het inzicht in het automatiseringsproces pas echt belemmert, heeft een degelijk werkstuk afgeleverd. Men heeft daarbij vermeden in de kuil te trappen als zou het bij de automatisering om een primair technische aangelegenheid gaan: door de ingrijpende gevolgen voor de individuele arbeidsplaats en voor de maatschappij als geheel, is automatisering immers onvermijdelijk een politiek-maatschappelijk proces dat onlosmakelijk vervlochten is met machtsverhoudingen; wat voor linkse politieke partijen, vakbeweging en aktiecomitees inhoudt dat het streven naar een maatschappelijk verantwoorde toepassing van technologisering en automatisering zal nopen tot een politieke strijd tegen de sociale nadelen van de automatisering.

Vier gevalstudies zijn opgenomen over de stand van zaken inzake automatiseringsprojecten binnen Nederlandse ondernemingen (het betreft Philips, de PTT, een verzekeringsbedrijf en het warenhuiskoncern KBB). Deze zijn echter ingebed in een historiek van eind 19de- en 20ste-eeuwse internationale ontwikkelingen van arbeidsorganisatie, waarbij automatisering een logisch verlengstuk blijkt van fordisme, taylorisme, mechaniserings-

en rationaliseringssystemen die alle een maximale opvoering van de arbeidsproductiviteit beogen gepaard met een zo efficiënt en verfijnd mogelijke beheersing van en controle over het arbeidersgezag.

De automatiseringsindustrie zelf, die zich aanvankelijk vooral ontwikkelde vanuit militair-strategische overwegingen en ruimtevaartbelangen in Nazi-Duitsland en de V.S., groeit na WO II in razendsnel tempo volwaardig uit, breidt uit naar civiele commerciële toepassingen en konsumentenartikelen (bijv. zakrekenmachientjes), wordt de laatste jaren dan toch ook weer sterker ingezogen door de oorlogsproductie. Woeden er de dag van vandaag binnen haar (steeds enger vervlochten) deelmarkten van computerindustrie, halfgeleiders w.o. mikro-elektronika en chips, en de veel (winst) belovende telekommunikatie, felle gevechten om monopolieposities, dan ervaren andere industrieën en sectoren (bijv. administratie, banksector) als klant/afnemer vanwege de automatiseringsindustrie een immense druk om zelf ook te automatiseren, met vaak nefaste gevolgen voor bedrijfsorganisatie én tewerkstelling.

Voorgaande schets fungeert in het IPSO-onderzoek eigenlijk als achtergrondskader voor de analyse van 1) de individuele gevolgen van automatisering op de «wereldplek» zelf, 2) de geboden vakbondsstrategie en 3) een falend overheidsbeleid terzake. Op elk van de drie terreinen legt het team het kluwen gapende tegenstellingen bloot tussen de objectief aantoonbare positieve mogelijkheden die de technologie te bieden heeft enerzijds en anderzijds de feitelijke toepassing ervan.

1 – Automatisering brengt afbraak van de werkgelegenheid mee, maar tegelijk een intensivering van de resterende jobs, verhoogde psychologische druk en nieuwe soorten geestelijke arbeidsbelasting bij beeldschermarbeid, bewakings- en controletaken, een grotere machine- en procesgebondenheid, een inperking van de autonomie en van de onderlinge contacten en samenwerkingsrelaties («vereenzaming en ontsolidarising»). Deze ontwikkelingen nu resulteren globaal in een ontqualifikatie (specifieke vakkwalifikaties zijn niet langer gewenst, daarentegen wel algemene kwalifikaties zoals mobiliteit, fleksibiliteit, oplettendheid... dit met het oog op maximale uitwisselbaarheid van het personeelsbestand) en in een uitholling van de arbeidstaken, een systematische omvangrijke en frustrerende onderbenutting en degradatie binnen de structuur van het funktieniveau gekoppeld aan een lage financiële inschaling.

2 – Als gevolg hiervan zijn essentiële verschuivingen op de arbeidsmarkt niet uitgebleven, niet het minst een segmentering in een kleine vaste kern hoogbetaalde en hooggekwalificeerde jobs, in een vlottend bestand van tijdelijk personeel met weinig of geen perspectieven, en in een werklozenleger, permanent arbeidsreservoir voor tewerkstelling van doorgaans vrij korte duur. Op de tegenstellingen as kapitaal ↔ arbeid betekent dit een objectieve polarisering naar onderen, een proletarisering van steeds grotere groepen van kaders, bedienden- en vroegere middenklasse (cfr. hun groeiende loonafhankelijkheid).

Voor de vakbeweging werpt dit nieuwe problemen op van een herdenken van de vakbondsorganisatie en het -optreden, temeer daar de voorbije decennia hebben laten zien dat men de ondernemersstrategie achterna hinkte en daardoor voortdurend in het defensief gedrongen was. Er dient o.m. gezocht naar het betrekken van ongeorganiseerden, onregelmatig werkenden, vrouwen en buitenlandse arbeiders in de vakbondsaktie, naar samen-

werking met witteboorden en kaderpersoneel; op bedrijfsniveau bijv. kan als verweer tegen de doorgaans sluipende introductie van geautomatiseerde apparatuur een alert «waarschuwingssysteem» opgezet van wettelijk vastgelegde rechten op vroegtijdige informatie over voorgenomen innovaties en investeringen en de besteding van overheidssubsidies. Enkele relatieve successen op dit vlak in West-Europa behaald, worden aangestipt; zo is in Zweden de invoering van tekstverwerkende apparatuur verplichte inzet van onderhandelen.

3 – Het overheidsbeleid krijgt een rijtje pertinente kritieken te slikken die er in essentie alle op neerkomen dat de historisch gegroeide belangenverstrengeling tussen staat, militair apparaat en automatiseringsconcerns (bijv. opdrachten die de Nederlandse overheid sinds jaren toespeelt aan Philips), dat de «traditie» van ongecontroleerde miljardenstromen staatssteun en subsidies voor opleidings-, research- en ontwikkelingskosten aan de automatiseringsindustrie tijdens de jaren van hoogconjunctuur verleend, een zodanige hypotheek hebben gelegd op de crisisoplossingen die de overheid nu aandraagt, dat de maatschappelijke kosten van de automatisering *onverminderd* afgewenteld worden op grote niet-draagkrachtige bevolkingsgroepen. Het volstaat om de «wetenschappelijke» rapporten, aanbevelingen, nota's van de diverse adviescommissies sinds 1972 door te nemen (met als koninginnestuk het rapport van de Adviesgroep Rathenau uit 1979): deze legitimeren de keuze voor een ongebreidelde automatiseringspolitiek, cynisch genoeg zonder ook maar enige sociale legitimering aan te voeren: d.w.z. volgens een strikt technokratische zienswijze van uitsluitende nadruk op bevordering-van-de-technologie-zonder-meer. Bovendien staan de nationale overheden almaar machtelozer t.o.v. de multinationale concerns die via de nieuwste datacommunicatietechnieken een grensoverschrijdende gegevensoverdracht over produktiewinsten en afzet efficiënter kunnen doorzetten en benutten voor strategische produktieplanning. Hetgeen tal van verderreikende, verontrustende consequenties heeft. Om het bij twee te houden: het opslaan van personeels- en persoonsgegevens binnen geautomatiseerde informatiebestanden kunnen zonder controle van de belanghebbenden in eigen land en in het buitenland voor politieke doeleinden misbruikt worden (bv. beroepsverbod); de dreiging van de privatisering van publieke voorzieningen, van de opkomst van een private informatie-industrie komt een stap dichterbij (in de PTT-gevalstudie wordt dit m.b.t. de dienstverlening overtuigend aangetoond). Ook hier worden enkele aanzetten voor een tegenstrategie vanuit de vakbeweging geformuleerd.

In het IPSO-onderzoek, resultaat van teamwork, is wel storend dat diverse hoofdstukken weinig op mekaar zijn afgestemd zodat bepaalde vaststellingen irriterend vaak herhaald worden, en dat de terminologie ideologisch erg weinig homogeen gehouden wordt (werker, arbeider, werknemer, personeelslid, arbeidskracht...).

Lieven V.

**E.P. THOMPSON e.a., «Exterminism and Cold War»,
1982, London, Verso, 358 blz.**

Toen eind 1979 de NAVO haar dubbelbesluit afkondigde en daarmee een nieuw stadium van de bewapeningswedloop inluidde, was één van de eersten die reageerden de Engelse historicus Edward P. Thompson. Hij legde zijn vete met de «New Left Review» bij en publiceerde daarin zijn «Notes on Exterminism, the Last Stage of Civilization», een zeer controversieel stuk. Thompson benadrukt daarin dat de groei van de wapensystemen steeds meer een autonoom proces wordt waarbij de vernietiging van de wereld de ultieme onvoorziene schakel is van een keten van telkens nieuwe beslissingen van de heersende klassen. Het is volgens hem ook niet langer zinvol te onderzoeken of de Sovjet-Unie in dit proces telkens defensief reageerde. Dit is een morele benadering, en in die termen discussiëren ondersteunt juist de logica van het exterminisme, het vernietigingssysteem. Wat telt is dat de USSR telkens weer meegaat in de bewapeningsdynamiek en zo het einde weer mee dichterbij brengt. Gezien de verregaande verkorting van de mogelijke reactietijd bij een eventuele kernaanval, wordt het politiek moment bij het antwoord hierop steeds meer beperkt, wordt de mogelijkheid van een ondergang per vergissing groter, enz. Thompsons besluit is dan ook dat alle laatste krachten verzameld moeten worden, dat de grootst mogelijke alliantie gevormd moet worden om deze fatale logica te keren, en daarmee samengaand, dat alle revolutionaire retoriek die dit verhindert, alleen maar olie op het vuur van de exterministen gooit. Rond dit artikel ontbrandde al snel een hele discussie die zich grofweg op een viertal problemen toespitste:

- de sociale natuur en basis van het «exterminisme»
- de respectieve rol en verantwoordelijkheid van USA en USSR
- het relatief belang van de verschillende «theaters» van de Nieuwe Koude Oorlog, in het bijzonder: Europa, het Nabije en het Verre Oosten, de Derde Wereld.
- De mogelijke uitweg.

Dit debat werd nu in één bundel samengebracht en zeer snel uitgegeven. (Het antwoord van Thompson dateert van april 1982 en het boek was in de handel vanaf september 1982.) De bundel is wel dik uitgevallen (358 blz.) en dit zal zeker een bezwaar zijn voor veel mensen die actief zijn in de vredesbeweging. (Bedenk dat het enige Nederlandstalige boek over de Amerikaanse strategie sinds 1945 [van Rik Coolsaet, Masereelfonds, 1980, slechts 133 blz. dik!] al in de uitverkoop ligt, en dat nog wel op het moment van de geweldige ontplooiing van de vredesbeweging in Vlaanderen en Nederland!). Toch is het boek over het exterminismedebat een absolute aanrader. Het bevat een schat aan concrete overzichten en theoretische aanzetten zoals weinig vertoond wordt, en die – onder ons gezegd – de blijvende stimulans aantoont van de marxistische premissen, hoe zeer Thompson – terecht – ook waarschuwt voor hen die te veel willen vasthouden aan oude categorieën en er teveel mee willen verklaren.

Het meest concrete stuk is wel dat van John Cox die in 10 blz. aantoont hoe zelfs bij een beperkte kernoorlog Europa totaal van de kaart geveegd wordt (alleen al door gebrek aan drinkbaar water en door een te verwachten toename van het aantal insecten als gevolg van de dood van miljarden vogels, waardoor elke landbouw onmogelijk zou worden, enz.). Wat de

basis van het exterminisme betreft zijn de meeste auteurs het er wel over eens dat die gezocht moet worden in de respectieve functioneringswijze van West- en Oostblok – alleen Bahro wil Thompson meer dan 100 % onderschrijven door de basis ervan te zoeken in het «industrialisme» in Oost en West – maar globaal lijkt me toch Thompsons stelling overeind te blijven dat uit de interactie van beide systemen een quasi-onstuitbare bewapendingsdynamiek ontstaat. Alle auteurs zijn dan ook voor eenzijdige stappen in het Westen om deze logica te doorbreken; Thompson blijft er op hamepen dat ook de Sovjet-burgers niet mogen blijven wachten op ontwapeningsinitiatieven in het Westen en zelf eveneens serieuze stappen van hun regering moeten eisen.

Het meest coherente kader voor een interpretatie van de internationale betrekkingen sinds 1945 bieden mijns inziens Mike Davis en Fred Halliday. Zij geven een goed overzicht van de verschillende stadia in de confrontatie tussen Oost en West, leggen de nadruk op de rol die de Derde Wereld daarin speelde en blijft spelen, leggen een verband tussen nucleaire en conventionele bewapening binnen het imperialistisch blok, enz. Ook over de bewapendingsdynamiek in de Sovjet-Unie (onder andere gebroeders Medvedev, de nadruk blijven leggen op de reactieve rol van de USSR) en het belang van het Verre Oosten als confrontatie-«theater» (Kugai) krijgen we meer concrete informatie dan gebruikelijk in dit soort literatuur.

Een zeer interessante en stimulerende poging tot theoretische vernieuwing komt verder van de Engelse defensie-specialiste Mary Kaldor. Zij werkt de begrippen oorlogsvoeringswijze, oorlogsvoeringskrachten en -verhoudingen uit, en relateert deze concreet aan verschillende produktiewijzen, -krachten en -verhoudingen. Dit is nog maar een greep uit de vele bijdragen, en volledig overzicht zou ons te ver voeren.

Wat de mogelijke uitwegen betreft zijn de meeste auteurs voor een autonome opstelling van Europa met als doelstelling een totale denuclearisering van het continent. Bij mijn weten is het alleen Halliday die daar concreet aan toevoegt dat dit een uittreding uit of met andere woorden een ontbinding van de NAVO noodzakelijk maakt. Daarbij herinnert hij aan vroegere uitspraken van Thompson, waarin deze terecht stelde dat hiertoe alleen een radicaal socialistische mobilisatie in staat is, gezien het grote belang van de NAVO voor de instandhouding van het kapitalistisch systeem. Alle aanzetten in West-Europa tot uittreding uit de NAVO kunnen dan ook rekenen op het volle pond van Amerikaanse destabilisatiestrategieën. Thompson ontkent dat trouwens niet in zijn antwoord, maar blijft zelf verder nogal vaag op dat punt. Waarschijnlijk is dit de uitdrukking van scepsis – en niet zo zeer vijandigheid – van de vredesbeweging ten opzichte van de mogelijkheid van een socialistisch project. Men wil zich blijkbaar – zoals in andere nieuwe sociale bewegingen – niet meer laten opsluiten in het alles of niets, dat zo eigen is aan revolutionaire marxisten. Hopelijk hebben de vredesbewegingen nu genoeg ervaringen opgedaan om zich – ondanks deze vaagheid – niet op te laten sluiten in bondgenootschappen die hen eerder van hun doeleinden zullen afbrengen, dan hen vooruit zullen helpen.

Het materiaal dat in dit boek geboden wordt kan hen daarbij alleen maar helpen.

Dany Jacobs
21 december 1982